

Dilin mənimsənilməsi mərhələləri və tədqiqi tarixi

Mətanət Həsənova

Azərbaycan Dillər Universitetinin müəllimi

E-mail: metaneth2@gmail.com

Rəyçilər: psixol.ü.f.d., dos.U.M. Qəzvini,
psixol.ü.f.d., dos. M.C. İsmayılova

Açar sözlər: dil, nitq, lingvistik quruluş

Ключевые слова: язык, речь, лингвистическая структура

Key words: language, speech, structure linguistics

Dil iki funksiya yerinə yetirir: Birincisi, dil - insanın sosial fəaliyyətini koordinasiya edən sosial vasitədir. İkincisi, dil idrak proseslərindən biri olan nitqin təfəkkürlə qarşılıqlı əlaqəsində yaranmaqla düşünmənin yolu kimi çıxış edir. Çünki hər bir insan hansısa bir dildə düşünür.

Dərketmə (təfəkkür) prosesinin mərhələlərindən biri olan düşünmə işarə, simvol, obraz və kodlarla reallaşır. Onların hər biri semantik məna bildirməklə şəxsiyyətin inkişafı ilə bağlı olan mədəniyyətdən qaynaqlanır. Düşünülənlər getdikcə mürəkkəbləşən, yeniləşən insan psixikasının və insan münasibətlərinin məzmununu ifadə edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, düşünmək üçün formalaşmış dil tələb olunur. Hələ uşaqlıq dövründən başlayaraq inkişaf edən ana dilinin mərhələlərində olduğu kimi, öyrənilən hər bir xarici dilin mənimsənilməsi, dərk edilməsi və düşüncə səviyyəsinə qalxması prosesi də eyni mərhələlərdən keçir.

Əvvəlcə xarici dilin nitqdə qrammatik quruluşu əmələ gəlir. Şagirdlər fonetik eşitmə imkanlarına yiyələnirlər. Orfoepiya qaydalarına əmələtməyi bacarırlar. Onlarda tədricən hər hansı xarici dil üzrə rabitəli, fəal nitq imkanları yaranır. Onlarla xarici dilin mənimsənilməsi üzrə təşkil olunan əyləncəli məşğələlərdə başlıca diqqət bu mərhələlərdə meydana çıxan çətinliklərin aradan qaldırılmasına yönəldilir. Dilin mənimsənilməsinin ən mükəmməl mərhələsi həmin dildə məntiqi təfəkkür əməliyyatlarının həyata keçirilməsi ilə izah olunur. Şagird xarici dil üzrə sadə cümlələrin ifadəsindən sadə və mürəkkəb budaq cümlələrin işənilməsinə keçir.

Məhz nitqin kifayət qədər mükəmməl olmamasından bəzi şagirdlər öz düşüncələrini hələ məntiqi səviyyədə quraraq yerinə yetirdikləri sadə, primitiv fikirləri mürəkkəb cümlələrlə ifadə edə bilmirlər. Onlarda dili mənimsəmə çətinliklərini həll etdikdə bu sahədə xeyli irəliləyişin şahidi ola bilərik. Şagidlərin bu sahədəki imkanlarını genişləndirməkdən ötrü nitqin praktik ünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi mühümdür. Praktik ünsiyyət zamanı şagird reallaşdıracağı fəaliyyəti fikir səviyyəsindən praktik dildə ifadəsinə köçürür. Bu zaman o, hadisələrin ümumi əlamətləri, keyfiyyəti barədə düşünərək onları xarici dildə ifadə etməli olur. L.S. Vıqotski daxili nitqin xarici nitqə keçidini, nitqin yeni strukturda qurulması prosesini özünəməxsus sintaksislə əlaqələndirirdi. Bu zaman xarici dil daxili nitqə məxsus mənada, səs quruluşunun xarici nitqə məxsus digər struktur formalarına keçilməsi yolu ifadə edilir. Bu prosesin necə baş verdiyini qısa da olsa nəzərdən keçirək.

Nitqin semantik məzmunu. Sözlərin, sinonimlərin, intonasiyanın müxtəlif variantlarından, nitq hissələrindən, sifətin bir çox oxşar formalarından, mübaligə və təşbehlərdən istifadə

etdirir. Bu bacarıqdan söhbətlərində, həmyaşıdlarla ünsiyyətində məharətlə istifadə edir. Məntiqi mühakimələr yürüdür, xarici dildə ciddi söhbətlərə müstəqil qoşulur, tənqidi və rəğbətəndirici fikirlər söyləyir.

Nitqin qrammatik quruluşu. Nitq qrammatik cəhətdən bitkinləşir. Xarici dilin qaydalarına uyğun olaraq danışır. Şəxs əvəzliliklərini asanlıqla işlədir. Sayları tək və cəm halda, xəbəri indiki, keçmiş və gələcək zamanda asanlıqla ayır edərək fikrində söyləyir.

Sosial standartlaşmış nitq dövrü. Şagirdlər ünsiyyət bacarığına və davranış mədəniyyətinə uyğun olaraq ətrafdakıqlarla xarici dildə müstəqil əlaqə qura bilirlər. Təbiət, mədəniyyət hadisələrini şərh edir, münasibətini bildirir, onların iştirakçısına çevrilirlər. Bu zaman öz nitqinə xarici dilin tələblərinə uyğun olaraq tələbkərliliklə yanaşır. Münasib ifadələr seçir. Onları münasib məqamlarda işlədir. Münasib tərzdə ifadə edirlər. Bu, koqnitiv imkanlar sayəsində mümkün olur, çünki insan münasibətlərinin bu yüksək səviyyəsi idrakın, hissələrin və iradənin assosiativ əlaqəsi ilə yüksək şüurluluq zəminində tənzimlənir.

Nitqin riyazi ölçüləri. Şagirdlərin xarici dil üzrə mənimsədikləri müvafiq riyazi ölçülərə malik olmalıdır. Ona görə onların nitqi bu səviyyəyə qaldırılır. İfadəli nitqin ən spesifik ölçüsü müstəqil nəqlətmədə işlədilən sözlərlə bağlıdır. Belə ki, nəqlətmə zamanı ən sadə halda heç bir müdaxilə olmadan 30-dan 60-a qədər söz işlədilməlidir. Onlarda fəal söz ehtiyatı 100-200-ə çatır. Elə istedadlı şagirdlər də var ki, həmin rəqəm 200-300 və daha çox olur. Bu göstəricilərə fikrin ifadəliliyi, tamlığı, emosionallığı, süjet üzrə inkişafı, süjetin hissələrə ayrılması və yenidən kuliminasiya nöqtəsinə doğru yönəldilməsi də daxildir.

Xarici dilin mənimsənilməsində qüsurlu cəhətlərdən biri onun diqqətlə tənzimlənməməsidir. Şagird müstəqil fikir söyləyərkən onun üçün mətnin bir mövzu ətrafında mərkəzləşməsi və tabe edilməsi çətinləşir. 8-9-cu sinif şagirdi ən azı 4-6 sözdən ibarət cümləni xarici dil mədəniyyətinin müvafiq tələblərinə görə ifadə etməlidir.

Xarici dildə fikrin ifadə edilməsi belə bir şərt daxilində baş verir ki, son məqsəd məhz müstəqil danışmaq, müstəqil fikir söyləmək olsun. Bu səviyyədə fikir hafizə obrazlarının qarışıq kombinasiyası şəklində formalaşır. Səslənmə və ya yazılma anında tam şəkildə təxəyyül obrazları da transformasiya olunaraq nitqə çevrilir.

Bu problemlərin həlli dərkətmə və təfəkkür prosesləri ilə birbaşa bağlıdır. Belə ki, obyektiv gerçəkliyin şüurda qəbul olunması, yenidən dil və nitqə köçürülməsi çətin və mürəkkəb prosesdir. Məqalədə biz bu baxımdan dilin başlanğıc şərtləri, nitqin yaranmasını şərtləndirən amillər, onun transformasiyası, mənimsənilməsi məsələlərini nəzərdən keçirdik.

Respublikamızda kiçik məktəb yaşlı şagirdlərin ünsiyyət və nitqinin spesifik inkişafı xüsusiyyətləri, lüğət ehtiyatı və onun zənginləşdirilməsinin psixoloji qanunauyğunluqları, ana dilini mənimsəyərkən qarşıya çıxan çətinliklər və onların aradan qaldırılması yolları, ikidilliyin (bilingvizmin) psixoloji problemləri və s. məsələlər də öyrənilmişdir. F.Ə.İbrahimbəyov, M.Hacıyevin, S.H.Hacıyevin, M.R.Abbasovun, M.Ə.Həməzəyevin, R.M.Rəsulovun, Ş.M.Babayevin, M.M.Əbdülovun, N.S.İbrahimxəlilovun bu sahədəki xidmətlərini xüsusilə qeyd etməliyik. Psixoloqlarımızın bu problemlə hələ 1930-1931-ci illərdən maraqlanmış və bir neçə elmi-metodiki məqalələr yazmışlar. İlk eksperimental tədqiqatlar AETPİ-də aparılmışdır. 1948-ci ilə qədər kiçik məktəblilərdə nitqin inkişaf xüsusiyyətlərinə bir neçə məqalələr yazılsa da "Təlim-tərbiyə işində nitq nöqsanlarının islahı" (M.R. Abbasovun, Bakı, 1948) adlı kitab bu sahədə ilk psixoloji vasitədir. Kitabda əsas məqsəd Azərbaycan dilində olan sözləri tələffüz edərkən yol verilən nöqsanların psixoloji təhlilini vermək və həmin nöqsanların aradan qaldırılması yollarını göstərməkdir. Kitabda nitqin anatomik-fizioloji əsasları, uşaqlarda nitqin inkişaf xüsusiyyətlərini, yazı nöqsanları,

onların islahı, şifahi nitqdə şagirdlərin qarşılaşdığı çətinliklər onların aradan qaldırılması üçün tapşırıqlar, qısa izahlı lüğət və s. lazımi materiallar da əksini tapmışdır.

Valideynlər, müəllim və tərbiyəçilər, xüsusilə loqopedlər üçün nəzərdə tutulmuş həmin kitabdan bu gün də geniş istifadə olunur. M.R. Abbasovun həmin problemin öyrənilməsinə daha iki eksperimental xarakter daşıyan əsəri və bir məqaləsi həsr olunmuşdur.

Müəllif hər iki vəsaitdə uzun müddət məktəblərdə apardığı pedaqoji-psixoloji tədqiqat və müşahidələr əsasında birinci sinif şagirdlərinin “əlifba” təlimi üzrə savad dərəcəsini, uşaqların hərf və səslərin mənimsəmələrinin psixoloji-fizioloji imkanlarını, oxu və yazı vərdişlərinin mərhələlərlə təşəkkül tapıb inkişaf etməsini, səs və hərflərin tələffüz və yazılı cəhətdən çətinlik dərəcəsinə bölünməsini, həmin prosesdə nitq və təfəkkürün əlaqəli, ardıcıl inkişafının nəzərə alınmasını və digər məsələləri ətraflı öyrənmiş, ibtidai siniflərdə dərs deyən müəllimlərə valideyn və tərbiyəçilərə bu gün də kömək edə bilən dəyərli məsləhətlər vermişdir. Müəllifin fikrincə “əlifba” dərsləri tərtib edərkən psixoloji və Azərbaycan dilinin fonetik prinsipləri nəzərə alınmalı, səs və hərflərin təlim ardıcılığı, verilən sözlərin, cümlələrin xüsusiyyətləri, onların bağçada eksperimental tədqiqi, uşaqların yazı vərdişlərinə təsiri gözlənilməlidir. M.R. Abbasov fikrini sübuta yetirmək üçün həmin dövrdə istifadə edilən “əlifba” dərslərini tənqidi təhlil edir. 1957-ci ildə özünün tərtib etdiyi eksperimental “əlifba” dərslərinə diqqət yönəldir. Kiçik məktəb yaşlı şagirdlərdə lüğət ehtiyatının inkişafına aid ilk eksperimental iş isə respublikamızda AETPİ-nun aspirantı olmuş M. Hacıyev tərəfindən aparılmışdır. Azərbaycan Respublikası EA-nın həqiqi üzvü, əməkdar elm xadimi, professor A.O. Makavelskinin rəhbərliyi ilə müdafiə etdiyi “Təlim prosesi ilə əlaqədar olaraq I sinif azərbaycanlı şagirdlərdə söz ehtiyatının inkişafı” adlı dissertasiyasında müəllif birinci sinif azərbaycanlı uşaqlarda lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi qanunauyğunluqlarını aşkar etmişdir. Birinci sinif şagirdlərdə lüğət ehtiyatını aşkar etmək üçün xüsusi metodika tərtib olunmuş və həmin metodika əsasında həm şifahi və həm də yazılı sorğu keçirilmişdir. İctimai həyatımızın müxtəlif sahələrində işlədilən əşyalara, hadisələrə, ev heyvanlarına, insanlara aid keçirilən həmin sorğular və xüsusi metodikalar əsasında müəllif şagirdlərin lüğət ehtiyatının artırılması yollarını göstərmişdir.

Birinci sinif şagirdlərində lüğət ehtiyatını real şəkildə öyrənmək məqsədi ilə müəllif tədqiqatı məktəbəqədər yaş dövründə başlayır. Bu da lüğət ehtiyatının inkişaf dinamikasını izləməyə müəllifə kömək edir. Onun fikrincə uşaqlar məktəbə daxil olana qədər onlarda 2950, maksimum söz ehtiyatı isə 3834-dür. Müəllif eyni zamanda birinci sinif şagirdlərində lüğət ehtiyatının kəmiyyət və qrammatik quruluşunda vermişdir. Yeddi yaşlı azərbaycanlı 3-3 min sözün 2241-isim, 344-ü sifət, 70-i say, 30-u əvəzlilik, 993-ü fellər, 70-zərf, 21-i qoşmalar, 14-ü bağlayıcı, 27-i isə nidadır. İlin sonunda isə uşaqlarda lüğət ehtiyatı 4 mindən 5 minə çatır. Dissertasiyada 7 yaşdan 8 yaşa qədər olan dövrdə nitqin inkişafının daxili səbəbləri, əlaqələri, izlənilmiş və təlim prosesinin uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşməsinə təsirini göstərmişdir. Burada “əlifba” və “ana dili” dərsləklərinin müəllim və tərbiyəçilərin, uşaqların düşdüyü mühitin də rolu ətraflı şərh olunur.

Məqalənin aktuallığı. Məqalədə dil, nitq və söz formalarının dərk etmə prosesi ilə bağlılığından bəhs edilir. Yeni dilin struktur vahidinin yaranmasında, dilin istənilən istiqamətdə inkişafında nitqin rolu önə çəkilir. Dilçilik məsələlərinin nitqin psixologiyası ilə bağlılığı göstərilir. Bu məsələlər funksional-semantik, linqvistik və psixoloji baxımdan nəzərdən keçirilir. Dilin və nitqin əsasını təşkil edən leksik, leksik-qrammatik və qrammatik formalar haqqında qısa izahlar verilir. Xarici dilin mənimsənilməsi prosesində onun inkişaf mərhələləri qeyd olunur. Mövzunun aktuallığını qoruyan məhz bu hafizə texnikalarına fərqli

prizmadan baxışların mövcudluğudur, çünki müxtəlif yanaşmalar müxtəlif həll yollarının tapılmasına vəsilə olur.

Məqalənin elmi yeniliyi. Məqalədə dilin mənimsənilməsinin müxtəlif aspektləri araşdırılmışdır.

Məqalənin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalədə əldə olunan nəticələr praktik psixologiya sahəsində təcrübi əhəmiyyət kəsb edir, təhsil müəssisələrinin təcrübəsində tətbiq oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Əsgərov M.B. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
2. Выготский Л.С. Психология. М., Эксмо-пресс, 2000.
3. Леонтьев А.А. Язык, речь, речевая деятельность. М., Просвещение, 1969.
4. Steintal H. Abriss der Sprachwissenschaft. Berlin: 1871.

M. Gasanova

Этапы овладения языком и история исследований

Резюме

В статье рассматривается связь языка, речи и формы слов с процессом понимания. Роль речи в развитии языка в любом направлении подчеркивается в формировании структурной единицы нового языка. Лингвистические вопросы связаны с речевой психологией. Эти вопросы обсуждаются в функциональном, семантическом, лингвистическом и психологическом контексте. Краткое объяснение лексических, лексико-грамматических и грамматических форм, составляющих основу языка и речи. В процессе освоения иностранного языка упоминаются этапы его развития.

M. Hasanova

Stages of language acquisition and history of research

Summary

The article deals with the relationship of language, speech and word forms to the process of understanding. The role of speech in the development of the language in any direction is highlighted in the formation of the structural unit of the new language. Linguistic issues are related to speech psychology. These issues are discussed in a functional, semantic, linguistic and psychological context. A brief explanation of the lexical, lexical-grammatical and grammatical forms of language and speech is given. In the process of mastering the foreign language, its development stages are mentioned

Redaksiyaya daxil olub: 04.10.2018